

उत्तम क्षमा धर्म

क्षमाशस्त्रं करे यस्य ।

दुर्जनः कि करिष्यति ॥

मानव म्हटला कि तो अपूर्ण असतो. प्रमादी असतो. चुका करण्याच्या हेतुने नव्हे तर त्याच्या अल्प ज्ञानामुळे, मोहामुळे त्याच्याकडुन चुका घडतात. त्या चुकाबद्दल त्याला पश्यात्तापही होतो. मग अशा चुकाबद्दल त्याला क्षमा करणे हा धर्मच आहे का?

कुणी चुकलं की आपण त्याला हसतो, नावे ठेवतो, दोष देतो आणि रागे भरतो. या रागावण्याच्या पाठीमागे केवळ अहंकार आहे. “ आपल्याकडुन कधीच काही चुकत नाही का? ” असा विचारच मनांत येत नाही. चुका होऊ नयेत हे जरी खरे असले तरी चुकाबद्दल, गुन्ह्याबद्दल मानवी दृष्टीकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे.

क्षमा ही नदीसारखी आहे. नदीत सारी घाण वाहून येते. सर्व तर्हेची घाण नदी स्वीकारते. पण ती स्वतः घाण होत नाही. सर्व स्वच्छच राहते. सर्वाना पाणी देऊन जीवन प्रसन्न करते. क्षमेतही तसेच आहे. क्षमेपुढे क्रोधाचे काहीच चालत नाही. क्रोधाचे विष क्षमा पचवून टाकते. कितीही माणूस दुष्ट असला, दुर्जन असला, जुलमी असला तरी तो संपूर्णतः तसा नसतो, हृदयात क्षमा असतेच. क्षमेचा गुण नसतो. असे कधी होत नाही कारण क्षमा हा मानवी धर्म आहे. आणि धर्म हा वस्तुला सोडुन कसा असणार?

क्षमा म्हणजे संस्कृतीच्या देवळाचा कळस होय. कळस दुरुन दिसतो तो चमकतो. आतील देवाचे वैभव तो दुरुनच दाखवित असतो. आपला आत्मा अजर-अमर आहे, तो सर्व शक्तिमान आहे. तो ज्ञानमय आहे. त्याचा नाश कुणीच करू शकत नाही. असे भारतीय संस्कृतीचे सम्यकदर्शन क्षमेने घडते.

आपला इतिहासच पहाना ! गेल्या हजारो वर्षात आपणावर अनेक शात्रुंनी आक्रमणे केली. शक, हुण, तार्तर, मोगल, अफगाण, गिलचे, पठाण, डच, पोर्टुगीज, इंग्रज इथे आले. पण आमच्या संस्कृतीचा नाश ते करू शकले नाहीत. शस्त्रास्त्रांचे बळ हे भारतीय संस्कृतीचे बळ कधीच नव्हते. आपण क्षमेलाच शस्त्र

बनविले आहे. त्या शस्त्राने शत्रु-मित्र होतो. युधाने प्रश्न सुट्ट नाहीत. इतिहासाने वारंवार सिध्द केले आहे. माणूस इतिहासापासून शिकत नाही. तो हिंसेचा आश्रय घेतो. पण हिंसा फार काळ टिकाव धरु शकत नाही. हिंसेला अंत आहे. क्रोधादि विकारांना शेवट आहे. पण क्षमा अनंत आहे. अनंत शक्तिमान आहे. म्हणूनच क्षमेचे स्तोत्र भारतीय संस्कृतीने गायले आहे.

आचार्य सिध्दसेनांनी क्षमा म्हणजे आत्मज्ञान असे म्हटले क्षमा म्हणजे आत्मज्ञान कसे ? ते म्हणाले “ असे पहा, क्रोध म्हणजे आत्मा काय ? लोभ म्हणजे आत्मा ? ”

“ नाही, मग आत्मा म्हणजे काय ? आत्मा म्हणजे अनंत क्षमा. क्षमेत स्वतःचा विचार असतो. माझी शांति मी ढळू देणार नाही माझा विवेक मी घालवणार नाही. कुणाच्या शिव्यांनी, आरोपांनी कटुशब्दांनी माझे चित्त मी भ्रष्ट होऊ देणार नाही. क्षमा, दुसरा काय करतो हे पहात नाही. ती स्वतः आत्म्याचे कवच बनते. विकारापासून आत्म्याला वाचवते.

क्षमा आईसारखी असते. ती दोष घालवून वळण लावते. मुलगा काळा नकटा असला तरी त्याला दूध पाजून ती वाढविते. त्याचे रक्षण करते. त्याला जपते. क्षमेशिवाय जीवन सपुष्टांत येईल. क्षमा ही पृथ्वीची आई !

निसर्गाकडे पहा, निसर्ग बहरतो तो क्षमेने ! झाडे, वेळी सर्वच प्रकाशाकडे वाढत आहेत. पृथिव्याचा रस घेऊन त्यांची धाव प्रकाशाकडे. मानवानेही जीवनाच्या रसाचा उपयोग ऊर्ध्वगामीत्वाकडे वापरला पाहिजे. ज्याचा मार्ग प्रकाशाकडे जाणार नाही तिथे तो अंधारात राहील. अंधाराकडे जायला पुरुषार्थ करायचे कारण नाही. क्षमेत पुरुषार्थ आहे. पराक्रम आहे. जिद्द आहे. निष्ठा आहे. क्षमा जीवन फुलविणारे अमृत आहे. क्षमेच्या वर्षावाने जगांतील द्वेषभावना समूल नष्ट होईल. क्षमा मूर्तिमंत्र प्रेम आहे. या प्रेमानेच हे विश्व राहण्यायोग्य बनत असते.

प्रेम दया, कारुण्य, ममता, सहकार्य ह्या सर्व क्षमेच्या तोंडावळा असलेल्या बहिणी आहेत. मानवाच्या संस्कृतीची उंची कशी मोजायची असा प्रश्न पडला तर क्षमेने ती मोजा. ज्या ज्या वेळी संस्कृती मोडून निघाल्या त्या त्या वेळी क्षमेचा अभावच दिसून आला. मानव मानवाचा शत्रू बनला. मानवाचे रुपांतर दानवात तेव्हांच होते जेव्हा त्याच्या हृदयांतून क्षमा निघून जाते.

क्षमेला कोणी तरी शस्त्र म्हटले आहे. शस्त्र म्हणजे काय त्याचा उपयोग विवेकानेच करावा लागतो. लहान मुलाच्या हातात कुहाड पडली की तो ती सर्वांवर चालवतो.

तसेच सांसारिक जीवनांत असे प्रसंग येतात की क्षमा करून भागत नाही. दंड, शिक्षा करावी लागते. शत्रूंचा नाश करायला सैन्य ठेवावे लागते. शत्रूंचा नाश करायला प्रत्यक्ष तीर्थक र असतानाही युध्दे केली. दुष्टांना शासन केले. अशा वेळी क्षमा काय करते ? क्षमा तेथे असतेच. क्षमा वाट पाहते. योग्य संधी येताच दुष्टाचे हृदय जिंकावयाचा प्रयत्न करते. कधी पश्चातापाच्या रूपाने ती व्यक्तीला शुद्ध करते. कधी मैत्री भावनेने राष्ट्र-राष्ट्रांत प्रेम सलोखा निर्माण करते. क्षमा अमर आहे. द्वेष-मत्सर यांना मरण असते. पण क्षमेला मरण नाही. क्षमेत चित शांत राहते कारण क्षमा ज्ञानमय आहे. तिला कळते की आपल्या रागाने आपला दुस-यावर नावे ठेवून, त्याचा द्वेष करून नाश होतो. प्रश्न सुट्ट नाही. भारतीय संस्कृती ही मूर्तिमंत क्षमेची मूर्ती आहे. तिने आपल्या पोटांत अनेक धर्मपंथ, अनेक संस्कृती घेतल्या. सा-यांचा संसार तिने केला. कुणाचा वंश विच्छेद होऊ दिला नाही. सा-या संस्कृतीचा मनोहर संगम केला. म्हणून भारतीय संस्कृती थोर ठरली. ही थोरवी क्षमेमुळेच प्राप्त झाली. क्षमा हा एक श्रेष्ठतम विचार आहे. द्वेषातून प्रेमाकडे नेणार आहे.

क्षमाधर्मकथा - १

क्षमाशील यशोधर

एक होतं जंगल. अति घनदाट. हींस्त्र प्राण्यांनी भरगच्च भरलेला, दिवसा देखील रात्र आहे असं वाटणार ! नि गर्द अशा रात्रीच्या कि र र र अशा आवाजानी निनादणार ! त्यांत भर होती हिंस्त्र अशा प्राण्याच्या डरकाळ्यांची !

एके दिवशीची गोष्ट ! एक महातपस्वी साधू पोहोचले त्याच्या योगायोगाने ! त्यांच नांव होते यशोधर. रत्नत्रयात वसतिगृहात असणारे साधू. त्यांना कशाच भय ? क्षमा हीच त्याची विद्वत्ता. तर धैर्य हाच पिता. मनोनिग्रह हाच तर सत्य त्यांचा सखा, दया हीच बहीण तर चिरशांति हीच त्यांची भार्या. ते भयानक जंगल म्हणजे त्यांची मृदुशय्या तर दिशा हेच वस्त्र ज्ञानालाजोड ज्ञानामृत भोजनाची !

पोहोचता क्षणीच त्यांना दिसली एक शिळा. बस तपासाठी आसन झालं त्यांना. नि त्यानी क्षणातच सुरु केले ध्यान. समाधिस्थ झाले ते निमिषातच. तो~~SS~~च टापांच्या आवाजांनी

जंगलात निनाद सुरु केले नि क्षणांतच राजा बिंबिसार पोहोचला तिथे. शिकार शोधणं चालूच होत त्याचं. तोंच त्यांना दिसले दिगंबर साधू. बौद्ध धर्मीय बिबिसारानं दुर्लक्ष केलं त्या साधूकडे. नि गेला पुढे. वणवण फिरला बिचारा ! दमून गेला, भागून गेला. पण शिकार कांहि साधली नाही त्याला. रिकाम्या हातानी परतत होता नि म्हणूनच तापला होता संतापला होता. नि जळफळत होता.

तोच पुन्हा त्याच दिगंबर मुनीचं दर्शण झालं त्याला तो संतापाने उदगारला ! हा दिगंबर साधू म्हणजे एक अपयश आहे आणि आता बर झालं. महाराणी चेलना, माझ्या बौद्ध साधूचा अपमान करते होय ? चांगली संधी चालून आली अन दाखवतो आता या चेलनेला गुरु असलेल्या दिगंबर साधूला ! आणि बघतोच यांचा जैनधर्म कसा काय आहे तो !

कांही क्षणातच शिकारी कुत्री सोडली मुनीच्या अंगावर त्या बिंबिसार राजाने ! कुत्री धावली, धावली त्या मुनीकडे अगदी बेफाम ! पण मुनीजवळ जाताच समाधिच लागली जणू कुत्र्याची अन आश्चर्याचा धक्काच बसला त्या बिंबिसार राजाला. कारण एरवी माणसाला रक्तबंबाळ करून हातपाय फाडणारी ती कुत्री मुनीजवळ जाताच शांत झाली. पण या प्रसगात शांत होण्याएवजी बिंबिसार आणखी भडकला. कारण आजपर्यंत इमानी असणा-या कुत्र्यानीही दगा दिला होता त्याला ऐनवेळी.

बिंबिसार इकडे तिकडे पाहू लागला. त्याला दिसला एक मृत सर्प दिसला त्या क्षणीच पटकन उचलला त्याने नि घातला मुनीच्या गळ्यांत बस त्याचं काम आता संपलं होत. निघाला शांतपणे राजवाड्यात ...

राजवाड्यात पोहोचला तो. रात्रीची वेळ. सगळीकडे शांतता पसरलेली. बिंबिसार पोहोचता क्षणीच महाराणी चेलनेन स्वागत केलं बिंबिसारचं अगदी प्रसन्न मनानं ! पण बिंबिसार झाला अति अधीर. कारण, झालेला प्रसंग त्याला सांगावयाचा होता आपल्या राणीला- अगदी रंगवून. अगदी खूष होऊन. पण धाडस नव्हतं त्याच्या अंगात ! कारण महाराणी चेलना म्हणजे एक सामान्य स्त्री नव्हती. तर एक महान विदुषी ! एक महान धर्मनिष्ठ स्त्री. तिचं पांडित्य म्हणजे डोळे दिपविणारे सूर्याचे खरे तेज. तर राजाची विद्वत्ता म्हणजे आकाशांत मिणमिणणारा काजवा काजव्याचा टिकाव सूर्यापुढे थोडाच लागणार ?

हां हां म्हणता दोन दिवस गेले नि झालेली घटना बिंबिसाराजवळ राहिली. तिस-या दिवशीची रात्र. राणी फारच खूशीत होती. त्या दिवशी राजाही खूशीत होता. पण दोन दिवसापूर्वी केलेला पराक्रम त्याच्या हृदयात उसळ्या मारीत होता. त्याला शांत बसू देत नव्हता. लहरी अशा त्या

राजानं स्वतःची बढाई सांगितली राणीला. मृत सर्प मुनीच्या गळ्यांत बांधलेला पराक्रम निवेदन केला तिला अति शौर्यानं ! क्षणांतच आनंदात असणा-या राणीचं तोंड कोमेजून गेलं अन रंगमहल म्हणजे तिला काटचांनी भरलेला खोपट वाटू लागला-

ती दुःखातिरेकाने उत्तरली- नाथ, घडले ते कृत्य ते अति निंदनिय घडले. तीन दिवस ही गोष्ट गुप्त ठेवून का तुम्ही मला जिंकलत ! बिचारे निरुपद्रवी साधू ? केवढा घोर उपसर्ग त्यांना ? तोच राजा उत्तरला ... प्रिये, एव्हढं भ्यायचं काय कारण ? मुनीच्या गळ्यांतील साप कांही जिवंत नव्हता. मेलेला तर होता तो आणि साधुनी तर केव्हाच लांब झटकून टाकला असेल. जाऊ दे तो विषय ? हस बर एकदा.

तोच चेलना निर्भयपणे उत्तरली- कस शक्य आहे हे ? साधू स्वतःहोऊन सर्प त्रिकाळी झटकणार नाहीत. तसाच गळ्यांत असेल तो मृत सर्प. राजा आश्चर्यात उत्तरला- तर काय ? साधू आणखी ध्यानातच आहेत असं तुझ म्हणण आहे की काय ? चेलना पटकन म्हणाली- हाताच्या काकणाला आरसा कशाला ? या क्षणी चलाव नि पहावं साप कोठे आहे तो ?

राजाचा नाईलाज झाला ! एवढी रात्रीची वेळ ! पण बिंबिसार नि चेलना पोहोचले त्या भ्यानक जंगलात. बिंबिसार तत्वनिष्ठा पहाण्यासाठी तर राणी चेलना उपसर्ग दूर करण्यासाठी येऊन पहातात तो काय ? यशोधर समाधिस्थच होते. अन तो मृत सर्प ? तो तर पुष्पहारासारखा तसाच होता गळ्यांत. तीन दिवसांत हजारो लाल मुंग्यांनी गर्दी केली होती व चावे घेतले. मुनींच्या अंगाचे- अन शरीर ? ते तर सुजून लालबुंद झाले होते. पण यशोधर मात्र मेरुपर्वता सारखे धीर गंभीर, अति शांत व निश्चल. ना सापाची दखल ना मुंग्यांची चाहुल. आत्मध्यानात अखंडपणे रत होते ते !

हे दृष्ट नजरेला पडताच पश्चातापानं राजा बिंबिसार होरपळून निघाला नि चेलनेने तर क्षणातच अत्यंत हळूवारपणे मुंग्यानी मुनीचे शरीर चावून लाल करून टाकले. मूनींचा तो पुष्पहार (?) तो दूर केला. मऊ मऊ वस्त्रांनी मुंग्याना दूर केलं नि उपचाराच्या विचारांत गढली ती.

तोच रात्र संपली नि मंगल अशा कोवळ्या किरणांच राज्य अस्तित्वात आलं क्षणातच बिंबिसार राजाच्या मनातील द्वेषरूपी मत्सररूपी अंधारही नाहीसा झाला. त्याची जागा विवेकानं पटकावली नि अंतर्बाह्य उजळून निघालं राजाच ! उपर्सर्ग दूर होताच यशोधर मुर्नींनी ध्यान सोडलं नि पाहिलं- राजा व राणी नमस्कार करताहेत. त्यांच्या तोंडून आशीर्वाद निघाला. सद्वर्मवृद्धि समाधिरस्तु या आशीर्वादानं तर उजळून निघालेलं अंतःकरण आणखी लख्ख झालं आणि त्याच क्षणी बिंबिसाराने वचनाने, मनाने व कायेने जैनधर्म स्वीकारला. हाच राणीचा खरा विजय होता. चेलना अती आनंदानं मोहरुन निघाली. क्षमा जननी आज यशोधरावर (आपल्या पुत्रावर) बेहद खूष झाली व आनंदातिरेकाने एकच उदगार काढू लागली. धन्य ! धन्य ! जय ! जय ! असे चेलनेचे गुरु जितेंद्रिय, क्षमाशील ठरले. हीच ती उत्तम क्षमा की जी वीरांचे भूषण शूरांचा अमुल्य असा दागिना आहे.

क्षमाधर्म कथा-२

उत्तम क्षमा धर्म

शंबरासुर मोठ्या ऐटीत विमानातून बसून निघाला होता. देवगतीतील जीवच तो, रॉकेटपेक्षांही भरधाव वेगाने त्याचे विमान जाणार आता मेरु पर्वतावर तर दुसरया क्षणी लवण समुद्रावर.

पण हे काय...विमान अडले. असे कसे अडवले. कोणी अडवले ? देवाची विमाने ती बिघडणार तर नाहीच. कोणाची एवढी ताकद झाली माझे विमान अडविण्याची प्रत्यक्ष मेरु पर्वताचा चक्काचूर करून पुढे जाईन. खांडोळीच करून टाकतो. त्याची .... रागाने शंबरासूरचे डोळे गरगर फिरु लागले. पूर्वेला, पश्चिमेला, दिशात-विदिशात, वर... काही नाही इतक्यात खाली... अरे. हा कोण मनुष्य, याने माझे विमान अडवावे ?

असे हे तर राजकुमार पार्श्वनाथ पूर्व-जन्मातील माझा नातू यानेच तर माझा अपमान केला होता. मी अग्नित होळीत असताना मला केला होता ... अशी अग्नित लाकडे टाकल्याने कुठे धर्म होतो ? वारेवा ! बघ म्हणावे... मी देव झालो की नाही.

थांब तेव्हा तू राजकुमार होता पण आता मी देव आहे. बघ माझी ताकद असे म्हणून शंबरासुराने भयानक आवाज काढायला सुरुवात केली. खाली ध्यानस्थ मुनि पार्श्वनाथ होते. तो दहा

भवापासून हेच करत आला होता. पाठी वैर, पोटी वैर असा तो कमठ होता. पूर्वभवात मरुभूती आणि कमठ या भावाची एकमेकावर खूप माया होती. पण मरुभूती परगांवी गेल्यानंतर कमठाने त्याच्या पत्नीशी लग्न लावल्याने राजाने त्याला नगराबाहेर हाकलून दिले. कमठ जगाला फसविण्यासाठी तेथे खोटे तप करु लागला. गावाहून आल्यानंतर मरुभूती आपल्या भावाची चौकशी करतो. अरेरे... माझ्या भावाला जंगलात किती दुःख सहन करावे लागत आहे.

दुरुनच मरुभूतीला येताना पाहून कमठाला वाटते हा मला मारायला आला म्हणून तो दगड घेतो नि मरुभूतीला मारतो. मरुभूती तात्काळ मरतो व हत्ती होतो. कमठ पुढे मरुन सिंह होतो. इकडे राजाने दीक्षा घेतलेली असते. व वनात या मुनीना तप करताना पाहून हत्तीला आपला पूर्वजन्म आठवतो. तो मुनीकडून ब्रत घेतो. सिंह झालेला कमठ त्याला ठार मारतो. तरी हत्ती चिडत नाही. शांतपणे मरतो तेथून तो स्वर्गात जातो. सिंह नरकात जातो तेथून पुढे असेच चालते. मरुभूतीने मनुष्य होऊन तप करायचे स्वर्गात जायचे ... कमठाने क्रूर पशू होऊन त्याला त्रास द्यायचा नि नरकात जायचे. पण मरुभूती क्रोध कधीच करत नाही. म्हणून वाराणसीचे राजे अश्वसेनाची राणी वामादेवी यांच्या उदरी पुत्र म्हणून जन्मतात. केवळ क्षमाभावनेने केवळ पुण्य ! क्षमाभाव त्यांच्या अंगात इतका भिनलेला की, त्या तीर्थकरांचे रक्तसुधा तांबडे नाही तर पांढरे असते !

असेच कुपार पार्श्वनाथ मित्रासमवेत जात असता एक साधु त्यांचेच आजोबा खोटे तप करीत असतात. त्यांनी अग्नीत जाळण्यासाठी लाकूड घेतलेले असते. त्यात नाग-नागीण असतात. कुमाराना दया येते ते अग्नीतले लाकूड काढतात व मरणा-या नाग-नागीणीला वाचवितात. उपदेश करतात... तुम्ही शांत रहा रागावू नका, वैरानं वैर वाढत जाते. क्रोध करणे हा आत्म्याचा स्वभाव नाही. त्यामुळे मरुन ते नाग-नागीणही भवनवासी देवांचे इंद्र, धरणेंद्र व पद्मावती होतात,

पण साधुबाबांचा संताप होतो. एवढा चिमुरडा मुलगा मला शिकवितो... ! ते साधू म्हणजेच कमठ आणि आत्ताच्या विमानातील शंबरासुर !

हाऽ हाऽ हाऽ नाना प्रकारचा भेसूर आवाज, नाना प्रकारची रुपे धारण केली.. पण छ, कानाला दडे बसले नाहीत. अंगावर शहारे उठले नाहीत की डोळ्याची पापणी लवत नाही. चला

प्रत्यक्षच याला त्रास देऊ जोर जोरात धपाटे... अरे, मला कंटाळा येईल. पण इथे काहीच फरक पडत नाही. अजुन तोंडावरचे स्मित कायम आहे. मुसळधार वर्षा... जोराचे वादळ पण काहीच फरक पडत नाही इंद्र-इंद्राणी झालेल्या नाग-नागिणीना धरणेंद्र पद्मावतीचे आसन कपित झाल्याचे समजून ते चटकन येऊन पाश्वनाथाच्या मस्तकावर फणा धरतात पण त्याची आवश्यकता नसते. पाश्वनाथाला केवलज्ञान झालेले असते त्यांच्या दर्शनाने सिंह सुधा वैर विसरून गाईजवळ बसतो. असे केवली म्हणतात.

शंबरासुराचा खरा वैरभाव गळून पडतो
नमोस्तु स्वामी-नमोस्तु स्वामी ! भगवान आपण उत्तम क्षमाधारी आहात
अशीच क्षमा माझ्या अंगी यावी.

क्षमाधर्म कथा- ३

अहंकारी विद्वान

एक होतं गांव. सुंदरपूर त्यांचं नाव. तिथ रहात होते दोन विद्वान. अति पंडित व हुशार होते ते. एकाचं नांव दीपकचंद्र तर दुस-याचं नाव प्रकाशचंद्र. जिथ दीपक तेथे प्रकाश. अन जेथे प्रकाश तेथे दीपक असं समीकरणच जणू ! प्रसिद्धदच होती जोडगोळी दोघांची तिथे.

एके दिवशीची गोष्ट. एका शेटजीने बोलवलं या जोडगोळीला जेवायला. शेटजी पण कांही कमी चतुर नव्हते ! त्यांनी ठरविलं परीक्षाच घ्यावी यांची. पोहचले दोघे शेटजीच्या घरी या बसा. म्हबून स्वागत केले त्यांनं दोघांच तोंच घरातून निरोप आला. स्वैपाक तयार आहे जेवायला शेटजीनं सांगितलं, बर ! आता बसू आत जेवायला ! तोंच दीपकचंद्र गेला हातपाय धुवायला. झालं शेटजीने

साधली संधी. अन म्हणाला काय हो प्रकाशचंद्र. हे दीपकचंद्र फार विद्वानच दिसतात. तोच, प्रकाशचंद्र चटकन उत्तरला आहो म्हणायचं झाल तस ! नुसता बैल आहे बैल !

तोवर दीपकचंद्र पोहचले तिथ अन प्रकाशचंद्र गेला न्हाणीघराकडे. हो त्यालाही हतपाय धुवायचे होते ना ! तोच शेटजीनी याही संधीचा घेतला फायदा अन म्हणाला, अहो दीपकचंद्र, ते प्रकाशचंद्र विद्वान दिसतात नाही ? दीपकचंद्र क्षणातच उत्तरला- अहो, विद्वान कुठला तो ? नुसता गाढव आहे गाढव. तोवर तेथे पोहचला प्रकाशचंद्र. अन क्षणातच त्यांच सार बोलणं हवेत विरुन गेलं.

शेटजी म्हणाले, " स्वयंपाक तयार आहे. " बसू आपण जेवायला. आणि त्याने निरोप पाठविला एका गड्याला भोजनासाठी. गडी अवतरला तेथे एक भूश्याच टोपलं घेऊन तर दूसरा केराची टोपली घेऊन ! दोघांपुढे दोन ठेवल्या पटकन !

आणि मग ? त्यां दोघांच्या आश्चर्याला सीमाच राहिली नाही. अन त्यांनी क्षणातच विचारले- अहो, शेटजी हे काय ? शेटजी शांतपणे उत्तरले, तुम्हीच मला सांगितलात गाढव व बैल आहेत ते ! मुळीच माहित नाही मला. म्हणूनच जेवणाची खास व्यवस्था केली मी माझ काय चुकलं ?

दोघेही फारच ओशाळ्ले व त्यानी आपली चूक कबूल केली व क्षमा मागितली शेटजीची ! तात्पर्य, या दोन पंडिता सारखा ज्ञानाचा गर्व कोणीही करु नये. गर्व न करणे म्हणजेच उत्तम मार्दव होय.

नाहीतर फ म्हणता फटफजिती होण्याची बाकी शिल्लक राहात नाही. या दीपकचंद्र व प्रकाशचंद्र पंडिताप्रमाणे !

२ उत्तम मार्दव धर्म

मृदुता म्हणजे सौन्दर्य, मृदुता म्हणजे चिरंतन सत्य, आणि परम मांगल्यकारिणी देवताच ती ! आपणाला गोंडस, गुटगुटीत मूल एकदम हवेसे वाटते. त्याला आपण कवटाळतो. कां ?

तर ते मृदु असते. लोभस असते. त्याचे सारेच मार्दव युक्त ! त्याचे हसणे, हातपाय हलविणे, पाहणे हे सारे मोहक असते.

मार्दव हा आत्म्याचा चिरस्थायी गुण ! अहंकाराने ही मृदुता करपते. हिंसेने तिची राख होते. पाण्याकडे पहा ! त्यातील मार्दव मोहक असते. पण म्हणून मार्दव म्हणजे अजीजी नव्हे, लाचारी नव्हे. मार्दव हा गुण आहे. विनय आहे.

मन कशानं मृदु बनतं ? अहंकार न केल्यानं, गर्व न केल्यान तसं पाहिलं तर गर्व करण्यासारख्या गोष्टी आहेत. नाही असे नाही.. माणूस गर्व करतो आपल्या संपत्तीचा, सत्तेचा, अधिकाराचा पण संपत्ती किंवा सत्ता तरी फार काळ सर्वाला उपभोगता येते. का ? कालचे राजे-राजवाडे आज इतिहासात जमा होतात. कालचा पंतप्रधान, अध्यक्ष राज्यक्रांती होऊन फासावर जातो. हे आपण रोज पाहतो. इतकं विनाशी जग, हरघडीला बदलणारं जग पाहून ही अभिमान करण्यांत कांही तत्थ आहे असे वाटत नाही . गर्व म्हणजे अज्ञान . ज्यासाठी गर्व बाळगावा त्या सा-या वस्तु केवळ विनाशी-नाशवंत ! राज्यवैभव , धन दौलत , इमारती-वाहन सुखोपभोग, ह्यात गर्व करण्यासारखं आहे ? उपभोगाच्या त्या वस्तु आहेत. उपभोगानंतर त्यांचा त्यागच करायचा असतो. मग त्या ऐश्वर्याचा गर्व कशासाठी ? रुपानं कांही लोक वेडे होतात. स्वतःच्या रुपाचाही खूप अभिमान बाळगतात. हे रुप त्याला नैसर्गिक प्राप्त इ आलेलं असतं त्यानं दुस-यांच्या कुरुपतेला कशाला डिवचायला हवे ? शरीर सुंदर असले तरी मन सुंदर पाहिजे ना ! मनाचे सौंदर्य म्हणजे शालीनता, नम्रता आणि विनय !

त्यामुळे माणूस अधिक सुसंस्कृत होतो. संस्कृतीचा विकास मार्दवाने होतो आणि नाश होतो अहंकाराने. हे गोड असे विष आहे. एका ग्रंथ लेखकाने म्हटले आहे की अहंकार ही अशी विषवल्ली आहे की ती स्तुतीनं फोफावते आणि नम्रतेने ती नष्ट होते. मनाची कठोरता जशी क्रोधाने वाढते तशीच ती अहंकाराने ही वाढते. कठोरता ही मनाला मृत्युकडे नेणारी आहे माणूस मेला की त्याची इंद्रिये शरीर ताठ होते. ते वाकत नाहीत. तीच गोष्ट अहंकारी माणसाची.

जगाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येते की बहुतेक सर्व युधे अहंकारानेच झाली . आजही तेच आहे. हिटलर, मुसोलिनी यांनी दुस-या महायुद्धात लक्षावधि माणसांचा बळी दिला. का तर जर्मन रक्त सर्व श्रेष्ठ आहे ! जगावर त्यांचेच राज्य होणार लक्षावधी ज्यूना त्याने जाळून भस्मसात केले ! किती हा अविचार !

बांगला देशातहि तेच चालु आहे. अहंकारी माणुस स्वतःचा नाश ओढवून घेतो व स्वतःबरोबर लक्षावधि माणसांचा ! विसाव्या शतकातील अत्यंत अमानुष कुर आणि अत्याचारी प्रकार म्हणजे पाकिस्तानी सैन्याने पूर्व बांगलात जे केले ते होय पण हे कां घडले ? या त्या अमानुषतेत त्यांच्या अहंकाराचाच भाग अधिक आहे? आम्ही तुम्हाला नेस्तनाबूत करु. चिरडुन टाकू , या दर्पोक्तीतून केवळ विषारी अहंकाराचाच वास येतो. या अहंकाराला मग माणुस कधी धर्माचा लेप देतो तर कधी राज्यघटनेचा , तर कधी कायदे कानूनचा ! मानवतेपेक्षा जेव्हा घटना किंवा कायदे किंवा शासनसत्ता श्रेष्ठ ठरविली जाते तेव्हां तेथे निश्चित अहंकारच असतो.

मोकळ्या निर्भय वातावरणातच हे मार्दवाचे माधुर्य कळु शकते. ज्यांचे डोळे मदांध झाले आहेत. कानाला करुणतेचे वावडे आहे, जिभेवरुन सर्व मधुर शब्द लोप पावले आहेत, हात परोपकाराच्या लायक राहिले नाहित, त्यांना त्या माधुरीचे काय होय ! अनेक चांगली चांगली माणसेही गर्वोन्नत झाली आणि ती रसातळाला पोचली.

"विद्या विनयेत शोभते !" असे ऋषिवचन आहे. पण आजची विद्यापीठे , विद्यालये पाहिली म्हणजे विनय, नम्रता, शालिनता यांचे नांवही तेथे दिसत नाही. " विनय " हे तप आहे असे आचार्य सांगतात . पण विद्यार्थी आणि गुरु यांची आजची अवस्था किती शोचनीय आहे ! गुरु हा अहंकारी बनला आहे. तर शिष्य अविवेकी ! विद्येची साधना दूर राहिली. अहंकाराचे . औधृत्याचे राजकारण विद्येत शिरले. सारे मार्दव कोळ्पून गेले. हिरव्या टवटवीत वृक्षावर विद्युत्पात झाला की जसे होते तसे अहंकाराने सर्व चांगल्या गुणांचे होते.

अहंकार किंवा गर्व एकटच्याच हृदयात प्रवेश करीत नसतो. त्याच्या बरोबर हिंसा, चोरी, परिग्रहवृत्ती स्त्रियांचा अभिलाष, धनसंग्रहाची तीव्र लालसा, सत्ता काबीज करण्यासाठी यमालाही लाजवील अशी कृत्ये करण्याची प्रवृत्ती या सर्व अहंकाराबरोबरच प्रवेश करतात. आणि मग व्यक्तीचा तर अधःपात होतोच. पण त्या व्यक्तीबरोबर त्याच्या सर्व सुखाचाही नाश घडून येतो. अनेक राष्ट्रेच्या राष्ट्रे या अहंकारापायी नष्ट झालेली आहेत याला इतिहास साक्षी आहे.

धर्माचा अहंकार देखील किती भयानक असतो वैदिकांनी , बौद्धांनी जैनांनी युधे करून धर्म या परम मंगल शब्दाला काळिमा लाविला आहे. मुसलमानांनी तर भारतातच नव्हे तर अखिल विश्वात धर्माधतेने जे केले ते प्रत्यक्ष यमालाही करता आले नसते . धर्माधतेने सुंदर सुंदर देवळे नष्ट केली असंख्य ज्ञान ग्रंथांची होळी केली, भारतीय स्त्रियांची विटंबना करण्यात आली. मुसलमान आक्रमकांनी जे केले त्याला तर तोड नाही. धर्माच्या नावावर केला जाणारा अधर्म पाहुन धर्माने काय करावे ?

भारतावर जी अनेक आक्रमणे होऊ शकली याचे ही एक कारण भारतातील केवळ जाति - वर्चस्ववाद आणि वर्ण - वर्चस्ववाद ! आजही तो आहे. भारताची एकमात्र प्रतिमा निर्माण होण्यास वरील अहंकार आडवा येत राहिला. विविधता राखुनहि अहंकार जिंकल्याने एकात्मताची एक प्रतिमा तयार होते. केवळ गुणैकदृष्टी ठेवणा-या जैनाचार्यांनी - " सम्यक्दर्शन संपन्न मातंगालाहि देवापेक्षा श्रेष्ठ कल्पिले आहे. " ही गुणैकदृष्टी वारंवार जैनाचार्यांनी दिली. परंतु समजात ती येत नाही . याचे कारण मन मृदु नाही . मन सुंदर नाही . नम्र नाही.

आचार्यांनी गर्वाचे ८ प्रकार केले आहेत. " ज्ञान , पुजा, कुल जाति , तप , शरीर , बळ ऋद्धि - सिद्धी " ही ती गर्वाची स्थाने होत. गर्वाने ज्ञान भ्रष्ट होते, श्रद्धाही भ्रष्ट होते. माणुसकीला गर्विष्ट पारखा होतो. म्हणुन ख-या जीवनाची उपासना करणा-याने गर्वाला रजा दिली पाहीजे. गर्व म्हणजे आत्म - दृष्टीला विकृत करणारा विकार होय. साधक हा निगर्वी असावा. कारण गर्वाचा जन्म अज्ञानाच्या पोटी झालेला असतो.

म्हणुनच मार्दवाच्या उपासनेत विनयाला, निगर्वीपणाला निरहंकाराला अनुपम असे महत्व आहे. आत्मशुद्धीचा मार्ग त्याने सरळ बनतो.

मार्दव धर्म कथा - १

उत्तम मार्दव

अयोद्या नगरीत आज विपरीत घडले होते. ज्या नगरीत युध कधी होतच नव्हती, राज्यकर्त्याचीच नव्हे तर सामान्य प्रजेची सासु सुनासुधा कधी येथे भांडल्या नाहीत की बापलेकांची कुरवुर झाली नाही.

एक तीळ सातजण वाटुन खावा ही इथली नीती मग भावा - भावांची भांडणे असतील कशी ? पृथ्वीवर स्वर्गच अवतरला होता, म्हणुन या नगरीला नांव पडले होते. ' साकेता '

अशा या साकेता नगरीत मात्र वेगळेच घडत होते. केवळ महामंत्र्यानी मध्यरस्थी केल्यामुळे पृथ्वीचा नरक व्हायचा वाचला होता . नाहीतर भयानक युध झाले असते सृष्टीचा सुरुवातीलाच अंत झाला असता.

होय दोन संख्या भावात प्रत्यक्ष अयोध्येचा राजा भरत आणि त्यांचे बंधु पोदनपुरचे नरेश बाहुबली यांच्यात युध होणार होते. पिताजी वृषभ देवतांनी राज्यत्याग करताना दीक्षा घेताना आपल्या १०० मुलांची सोय केली होती. प्रत्येकास त्याचे राज्य वाटुन दिले होते पण ज्येष्ठ पुत्र भरताला चक्ररत्न झाप्त झाले. तेव्हाच सारे बिनसले . ते म्हणु लागले अयोध्येचे नांव आता अपराजिता ठेवायला पाहिजे. मी जगातली सारी राज्ये जिकीन . षट्खंड पृथ्वीचा अधिपती होईन. आता या जगात मला कोणी हात लावु शकणार नाही.

बाहेरची राज्य जिंकली. बंधुची काय नि माझी काय एकच असे समजुन भरतेश्वरानी आता थांबायला हवे होते... भरतेश्वराला काय कमी होते एकच ... एवढा पराक्रम करूनही लोक मला

चक्रवर्ती म्हणणार नाहीत का असे ? मला चक्र रत्नाची प्राप्ती होऊन मी चक्रवर्ती का बनू नये ? भरतेश्वराला अपमानास्पद वाटु लागले . त्यांनी १०० भावांना निरोप पाठविला " भरतेश्वराला चक्ररत्न प्राप्त झाले आहे. तुम्ही सारे त्याला शरण या ९८ भावांना भरताचे म्हणणे मान्य झाले पण एक तरी ' शेरास सव्वा शेर ' असतो. बाहुबलीनी हे म्हणणे मान्य केले नाही. त्याचा गर्व उफळुन आला . " असतील भरतेश्वर वयाने माझ्या पेक्षा मोठे पण म्हणुन काय झाले ? मला माझ्या पिताजीनी राज्य दिले आहे मी कशाला ते भरताला देऊ."

आपले म्हणणे हा आपला धाकटा भाऊ असुन देखील ऐकत नाही म्हटल्यावर भरतेश्वराचा मान दुखावला. त्यांनी दुताच्या हाती निरोप पाठवला . राज्य दे नाहीतर युध्दाला तयार हो " पाहु याच चक्रवर्तीला कोण जिंकतो."

हो ! हो ! माझ्या अंगात काय कमी ताकद आहे काय ? बाहुबलीनी युध्दाचे आव्हान स्विकारले .

दोघानाही त्याच्या मातांनी , पत्नीने, मंत्र्यांनी खुप समजाविले पण छे ! मान कषायाने दोघेही भारलेले होते. अखेर महामंत्र्यानी एक केले " युध्दात बलवान कोण याचा निर्णय तुम्हा दोघात होऊ दे ! व्यर्थ इतर सैनिकांचे प्राण जायला नको.

दोघाचे युध्द सुरु झाले , नेत्रयुध्द ... बाहुबली भरतेश्वरा पेक्षा उंच असल्यामुळे एकटक भरतेश्वरांकडे पाहु शकत होते हार पत्करावी लागली. जलयुध्द झाले . बाहुबली उंच असल्यामूळे भरताला डोळ्यापर्यंत भिजवु शकले . आता सुरु झाले दोघाचे आपापसात मुष्टियुध्द पण दोघे तोडीस तोड कोणी होईना, अखेर चिडुन जाऊन भरतेशांनी बाहुबलीवर चक्ररत्न फेकले. सगळ्यांच्या काळजात धस्सं झालं . आता बाहुबलीचे शरीर चक्ररत्नाने भेदले जाणार ... पण तसे झाले नाही. चक्ररत्न बाहुबलीना तीन प्रदक्षिणा देऊन स्थिर राहिले. कुटुंबातल्या व्यक्तिपुढे चक्ररत्नाचे काहीच चालले नाही.

' अरेरे ! राज्याच्या मोहासाठी धाकट्या भावांवर चक्र फेकावे ... बाहुबलीना वैराग्य होते. भरतेश त्याची माझी मागतात त्यांना विनवण्या करतात . पण ... बाहुबली स्वामी अखेर दिक्षा घेतातच एक वर्ष

अखंड तप करतात. भरतेशांना वाटते एवढे तप करुनही बाहुबलीना केवल ज्ञान होत नाही...? ते आदिनाथ - स्वामीना प्रश्न विचारतात तेव्हा आदिनाथ स्वामी म्हणतात -

'दीक्षा घेण्यापुर्वी बाहुबलीनी प्रतिज्ञा केली होती. मी भरताच्या भूमीवर रहाणार नाही. तो कषायाचा सूक्ष्म कण अजुनही आहे म्हणुन केवलज्ञान होत नाही . पण तपाने तो मान गळून जातो. बाहुबली स्वामीना केवलज्ञान होते... प्रभु आदिनाथांच्याहि आधी ते मोक्षाला जातात.

पहा , मान , कषाय असेल तर भाऊ भावाच्या जिवावर उठतो. मान कषाय सोडला तर ... " उत्तम मार्दव " धर्म पाळला तर लगेच सुख मिळते की नाही ?

उत्तम - आर्जव

आर्जव म्हणजे ऋजुता. सरळपणा . मनाने, वाणीने आणि आचरणाने सरळ तो ऋजु . सरळपणा हा सर्व जीवशास्त्राचा मुख्य सिध्दांत, मानसशास्त्राच्या दृष्टीने मानवी मनाची रचना. वस्तुस्थिती यातील मेळ राहात नाही तेव्हा आदर्श आणि सरळपणाच हळुहळू कुटिलता, कपट धारण करु लागतो.हे कपटाचरण केवळ उदरभरणा पुरताच मर्यादित राहात नाही. त्या लोभही प्रवेश करतो. बुध्दीची मदतही त्याला साथ देते. सारे ज्ञानतंत्रु केवळ कुटिल रचनेचाच भाग बनून जातात.

जसे एखाद्या साध्या गोष्टीतुनही वकीलाला काही तरी भयंकर गुन्हा दिसु लागतो, एखाद्या डिटेक्टिव्हाला साध्या घटनेतुन गुन्हेगाराचा कुटिल डाव कळतो, तसेच कपटी , दंभी , आतबाहेर वेगवेगळे मुखवटे धारण करणा-यांच्या मनाचे असते. त्या मनोरचनेत धर्म दूर राहतो. शांतपणा कोमलता, मृदुता , सौहार्द या भावनांचाही उपयोग सापळ्यासारखा केला जातो. भक्षाला ओढणे आणि त्याचा स्वार्थासाठी अंत करणे या पलिकडे विश्वच राहात नाही.

सरळ प्रवृत्तीच्या माणसाच्या कपटाच्या साह्याने घात करण्याची एक दुष्ट प्रवृत्तीच जन्माला येते. सुरुवातीला आवश्यक गरज म्हणुन कपट - कारस्थानाची ओढच अशी असते की माणुस त्यापासुन दुर राहु शकत नाही. सर्वच अप - प्रवृत्तीचे असे असते. मनाच्या रचनेत बदल केल्याशिवाय गुन्ह्याची प्रवृत्ती किंवा कपट प्रवृत्ती नष्ट होत नाही.

कपट प्रवृत्तीचा रोग इतका सूक्ष्म असतो की जसा कॅन्सर ! मोठमोळ्या साधुपुरुषांनाही या रोगाने ग्रासले असते. आजच्या सामाजिक संस्था , राजकीय संस्था यातुन रोगाची साथ इतकी पसरली आहे की माणुस माणुसकी विसरून जातो. ज्या माणसाची मान विश्वासाने आपल्या मांडीवर ठेवली त्यालाही तो सोडत नाही एक प्रकारची राक्षसी किंवा अघोरी वृत्ती मनातुन बळावते खुनी माणसापेक्षा ही वृत्ती अधिक राक्षसी आहे.

कविश्रेष्ठ योगिंदु यांनी तर एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की जगाची रितच जरा उरफाटी आहे. पहा ना या जंगलातील सरळ वृक्षांवरच लाकुडकाप्याची अगोदर नजर जाते. हरिणा सारख्या निष्पाप प्राण्यावरच शिका-याचे तीर येऊन पडतात. साधुंचा अनन्वित छळ होतो. सरळ वाहणा-या नदीलाच बांध घातले जातात आणि समुद्र मात्र तसाच राहतो.

आचार्य उमास्वामीना एकाने प्रश्न केला, " भगवन् मनुष्य पशुयोनीत कां जातो ?

आचार्यांनी सूत्रात्मक भाषेत सांगितले . - " माया तैर्यग्योनस्य " पशु योनीला कारण कपटाचरणच होय. आचार्यांने सुत्र इतके बोलके आहे की आजचे राजकारण जे पशुपेक्षा हीन झाले आहे. त्याला ते तंतोतंत ला पडते. वास्तविक संस्कृतीच्या विकासात मानसिक स्वच्छता व सरळपणा यावर भर आहे. पण आजची संस्कृती ही कपटाचरणाला राजकारण म्हणते.

या कपतनीतीला नीति कसे म्हणावे ? भारताला जे पारतंत्र्य लाभले तो आमचा इतिहास सांगतो की , आम्हाला ही कपटनीति कळालीच नाही . परंतु महात्मा गांधीनी आपल्या धर्मनिष्ठ आणि सरळ

राजकारणाने त्यावरही विजय मिळवून दाखविला . जर कपटाला ऋजुतेने जिंकता येत नसेल तर हिंसेला देखील अहिंसेने जिंकता येणार नाही. असत्याला सत्याने जिंकता येणार नाही. तसे झाले तर भारतीय तत्वज्ञानाचा आत्माच नष्ट होईल. धर्माचा विजय होणार असेल तर तो उन्मार्गाने नाही तर सन्मार्गानेच होईल ही ऋषीची शिकवण सोडुन घावी लागेल.

मन, आचार , विचार , ऋजुतायुक्त करणे हा एक ' योग ' आहे, ते एक तप आहे. सरळ प्रवृत्तिची शक्ति जाणुन घेण्यालाही सरळ मन लागते. मन निडर असेल, निर्भय असेल, निर्माणी असेल तर ऋजुता आवश्यक आहे. ऋजुता सुंदर मनाचे सिंहासन आहे.आचार - विचारांची दुष्टता ही भीतीतुन अझ आनातुन निर्माण होते. " माझे कोणी तरी वाईट. करील माझ्या जिवाला बरे वाईट करील " अशी भीति मनात निर्माण होते. त्या भीतीतुन कपट उद्भवते. परंतु कपटाची उभारणी ही अज्ञानावर आहे. कुणाचेही बरेवाईट करण्याची पात्रता कुणातही नाही या विचारसरणीत एक प्रकारचे उभयनीकरण आहे. क्षुद्रतेच्या भावनेतुन अनेक प्रश्न उद्भवतात. त्या क्षुद्रतेच्या मगरमिठीतुन सुटावयाचे असेल तर आत्म्याच्या अचिंत्य शक्तीची ओळख होणे आवश्यक आहे.

खड्कांवर बी रुजत नाही कारण त्यात ऋजुत्व नाही. मज मातीत बी रुजते . ती ओलावा घेऊनच असते. जिथे ऋजुता नाही तेथील जीवन संपुष्टात येण्याला उशीर लागत नाही. चोर कपटी - ढोंगी माणसाची युति फार काळ टिकत नाही कारण तेथे सौहार्द नसते. प्रेम , सद्भाव . सहजीवनप्रवृत्ती या सर्वासाठी आंतरिक ऋजुता हवी आहे. संशय, विमोह , विभ्रम यांच्या प्रखरतेत सुजनशील प्रवृत्ती कशी टिकाव धरणार ?

कपटी राजा भोज

एक होता राजा. त्याच नांव होतं भोज. अतिशय दयाळु . अगदी मुलाप्रमाणे प्रेम करत असे. आपल्या प्रजेवर . त्यातल्या त्यात ज्ञानी माणसं तर फारच आवडत असे त्याला.

एका दिवसाची गोष्ट. शेजारच्या राजानं बंड पुकारलं, राजा भोजविरुद्ध, युध्द करण्यासाठी तयार व्हावं लागल यालाही . पराक्रमाने सिंहाचा छावाच होता हा ! हार माहीत नव्हती याला पण ... विचारात पडला बिचारा !

सारं राज्य कुणावर सोपवयचं ? एवढं मोठं राज्य कोण सांभाळणार ?

तोच धनशेंडी शेटजीनी प्रवेश केला तिथं, अत्यंत दयाळु, फार उदार व धर्मात्मा म्हणुन ख्याति होती या धनशेंडीची ! त्याला पाहिलं राजा भोजाने आणि मनांतल्या प्रश्नाचं उत्तर मिळालं त्याला, धनशेंडीला बसवलं राज्यावर अन् गेला तो लढाईवर !

जबाबदारी पडताक्षणीच घाबरला धनशेंडी क्षणभर ! कारण एवढं मोठं राज्य सांभाळणं सोप कां काम होत ? नाईलाज झाला. कारण राजाज्ञाच ती. पाळलीच पाहिजे. अन् संकट समयी मदत करावयाची नाही तर केव्हां ? हा हा म्हणता युद्धकाळ संपला अन् राजा येणार असल्याचं कळालं धनशेंडीला फार फार आनंद झाला त्याला कारण जबाबदारीचं ओझं कमी होणार होत ना ? प्रचंड तयारी केली त्याने राजाच्या स्वागताची अन् आनंदानं व हस्तमुखानं स्वागत केलं राजाचं !

राजानही येताक्षणी ठराविक प्रश्न विचारला, " कसं काय चाललंय राज्य वगैरे? तोच त्या धनशेंडी ऐवजी प्रजेनीच उत्तर दिलं राजाला. अगदी मुलासारखंच पालन केलं यांनी , राजसाहेब आमचं ! एवढे दिवस राज्य केलं पण काही तक्रार नाही आमची. "

राजा वरुन वरुन हस्तमुख दिसला . पण मनांत विचार केला त्याने " सारी प्रजा याने वश करून घेतलेली दिसते. संपलच आता माझं . मला कोण दाद देणार ? सारी प्रजा या धनशेंडीचा कसंही करून ? " हां हां म्हणता दिवस जाऊ लागले .पण शेटजीला मारण्याचा उपाय मात्र सुचेना . शेवटी राजानी घेतले चार मंत्री मदतीला अन् रचला एक कट.

अमावस्येची रात्र . अंधार कसा मी म्हणत होता. रात्री बाराचा सुमार . अन् चार चोरानी राजभांडारात प्रवेश केला. धन चोरण्यासाठी व राजाचं सारं धन नेलं चोरून. पण दैवयोवच विचित्र ? चार चोरांच्या चार वस्तु विसरल्या तिथं, झालं ! दुस-या दिवशी धनशेष्टीला बोलावण आलं राजाचं . धनशेष्टीला वाटलं राज्य चांगलं सांभाळल्याबद्दल बक्षिस असेल राजाचं बिचारा धनशेष्टी ! मनोरथाचे बंगले रचितच गेला राजवाड्यात. तोच राजा कडाडला.

"माझ्या गैरहजेरीत सारं भांडार लुटलं आहे. कोणीतरी ताबडतोब चोर पकडुन द्या नाहीतर फाशीला जावं लागेल. आपणाला. कळलेली घटना विचित्र वाटली धनशेष्टीला . पण झाल्या गोष्टीला इलाच नव्हता. चोर धरणं आवश्यक होतं.

धनशेष्टीच विचार केला. धन किती चोरीला गेलं ते पहावं तरी अन् राजभांडारात प्रवेश केला त्यानं तोच चार वस्तु मिळाल्या तिथं पादत्राण, मुद्रिका , तलवार, यज्ञोपवीत वस्तुवरुनच धनशेष्टीनं चोर ओळखले पण गप्पच राहिला.

फाशीचा दिवस उगावला. सा-या गावात धनशेष्टीच्या फाशीची बातमी पसरली. लोकांनी सारा वाडा फुलुन निघाला, लोकांनाही वाटत होतं - दिसायला तर चांगला पण राजाचे राजभांडार रिकामा केलेला धनशेष्टी मेलेलाच बरा. अन् धनशेष्टीनी चार वस्तुसहित प्रवेश केला. तोच राजा रागाने म्हणाला - " बोला धनशेष्टी, कुरे आहेत ते चोर ? चोर नसतील तर फाशीला तयार व्हा.

धनशेष्टीनीही हळु आवाजात उत्तर दिलं . " महाराज, चोर तर नाही पण चोरांच्या वस्तु मात्र मिळाल्या आहेत मला. त्यावरुनच चोर कोण ते कळेल आपणाला. अन् क्षणाचीही उसंत न घेता चारीही वस्तु टाकल्या राजासमोर ! क्षणांतच सा-या लोकांनीही ओळखलं मंत्री व स्वतः राजाच चोर आहेत ते . बिचारा धनशेष्टी उगीचच जाणार होता. फाशीला पण ... ... म्हणतात ना सत्यमेव जयते | सारा जनसमुदाय संतापला. चार मंत्र्यावर व राजावर हाकलुन दिल. त्यांना राज्यबाहेर. एवढ मोठा फुसफुसणारा साप तरी मुंग्याचा समुदाय खाऊन टाकतो त्याला. अगदी तस्सं झालं . राजा व चार

मंत्री एकीकडे अन् एवढा मोठा जनसमुदाय व धनशेव्ही दुसरीकडे. जावच लागलं. राजाला व त्या मंत्र्यांना राज्यबाहेर. राजाच्या कपटाच फळ मिळालं त्याला लगेच म्हणुनच म्हणतात कपट करू नये. कपट न करणे म्हणजेच उत्तम आर्द्ध धर्म होय.

उत्तम शुचिता -- धर्म.

शास्त्रकारांनी निर्लोभतेला शुचिता म्हटले आहे. केवळ शरीराची शुद्धी महत्वाची नाही. मन हे शुद्ध केले पाहीजे . तुम्ही लहानपणी एक इंग्रजी कविता वाचली असेल. एका राजाला झोप नव्हती. खुप तळमळत पडुन राहायचा. वैद्य - हकीम सारे संपले. एवढे वैभव पायाशी लोळण घेत असुन झोप त्याला मिळत नव्हती.

एके दिवशी एक वैद्य त्याच्याकडे आला. तो म्हणाला - " मी तुमचा रोग बरा करतो. पण मी सांगेन तो उपाय करावा लागेल. "

" ठीक आहे. " राजा म्हणाला .

" असे पहा, तुम्ही एक अत्यंत सुखी माणसाचा एक शार्ट घेऊन या मग माझा उपचार सुरु होईल. " वैद्य म्हणाला.

झाले . हजारो घोडेस्वार सर्वात सुखी माणसाच्या शोधांत शहरभर भटकू लागले. उन्हे डोक्यावर आली. भुकेने शिपायांचा जीव कासावीस होऊ लागला. लाखो माणसात त्यांना सुखी माणुस सापडेना ! या गावांत खरंच कोणी सुखी नाही का ? ते सारे वैतागून गेले.

चिडुन ते गावाबाहेरील उद्यानात आले तेथे त्याला हिरवळीवर शांतपणे झोपलेला माणुस दिसला. कपडे गबाळ. परंतु अत्यंत बेपर्वाने तो झोपला होता. चांगला घोरत पडला होता. शिपायानी त्याला उठवला त्याने आलोखे - पिळोखे दिले. शिपाई पाहातच राहीले. त्याच्या शर्टाला पाठच नव्हती. बाह्या फ्राटलेल्या . शिपायाला त्याने विचारले - " काय पाहीजे तुम्हाला ? "

" तु खुप सुखी आहेस ? "

" का ? माझ्या सुखावरही तुमचे बंधन आहे का ? "

" नाही . राजाला झोप येत नाही. त्याला औषध म्हणुन त्याला तुझा शर्ट हवा आहे. "

" एवढेच ! तो बेफिकिरिने म्हणाला . आणि त्याने हसत हसत तो शर्ट शिपायांच्या हवाली केला आणि पुनः झोपी गेला.

शिपाई राजाकडे गेले आणि त्यांनी तो शर्ट दरबारात पेश केला राजा त्या फ्राटलेल्या शर्टाकडे पाहात राहिला . त्या शर्टानेच त्याला शिकविले की - कपड्यावर , धन -- संपत्तीवर सुख अवलंबून नाही. सुखाला ओरबऱ्युन काढुन त्याला रक्तबंबाळ करणा-या लोभाला दुर कर ! सुखाचा शत्रु आहे, लोभ ! लोभ असा विकार आहे की माणसाला सत्य गोष्टी रुचत नाही, सौदर्याचे , शिवत्वाचे , मांगल्याचे दर्शन होत नाहि. लोभापुढे सर्व कौटुंबिक , सामाजिक आणि राष्ट्रीय हितांना काही किमत नसते. देशांत माजलेला भ्रष्टाचार पहा ! प्रत्येकाला श्रमाशिवाय संपत्ती हवी आहे. मजुरांना राष्ट्रहितापेक्षा आपल्या

पगारवाढीची चिंता आहे. सुशिक्षित माणसाना खुप लडू पगारापुढे देशातील लक्षावधी गरीबांच्या दैन्याकडे पाहण्याची गरज नाही. नेमकी हीच स्थिति भगवान महाविरांच्या काळि झाली होती. भगवंतानी या प्रश्नाकडे मानवतेच्या दृष्टीकोनातुन पाहिले. सारा समाज लोभाच्या विकराल दाढेत सापडण्यापुर्वी त्याला वाकविणे जरुर होते. म्हणुन त्यांनी समाजाच्या शुद्धीचा मार्ग सांगितला .केवळ सांगुनच ते स्वस्थ राहिले नाहीत. निर्लोभतेच्या प्रचारासाठी राज्यसुखावर त्यांनी पाणी सोडले. विधानांना आपले विचार सांगुन त्यांनी जागतिक सत्याचे सत्यदर्शन घडविले. परिमित मोह हा त्यांनी गृहस्थासाठी सांगितलेला पहिला पाठ आहे. मोह हा उपभोगांना जन्म देतो. उपभोगाने मानवजात कणखर न बनता ती अधःपाताकडे जाते. अमेरिकन संस्कृती अमाप उपभोगाच्या (तोही अत्यंत हावरट स्वरूपाच्या) आधीन होत आहे. उपभोगाने उत्साह न येता ती संस्कृती निराशेच्या , अगतिकतेच्या मार्गाने जात आहे.

म्हणुनच लोभ - संवरण हाच एकमात्र उपाय भगवंतानी आवर्जुन सांगितला. लोभाला महाविषाची उपमा दिली आहे. त्याने आत्मा, मन आणि शरीर क्षणभर उत्साहित होते. पण दीर्घकाळ पर्यंत त्याला क्षयाचीच बाधा होत राहते.

मोह असा शत्रु आहे की तो व्यक्तीलाच नव्हे तर समाज व राष्ट्रही कुजवितो. खुळ्या कल्पनांचा मोह खोटच्या झानाचा मोह ही त्याच्याच होय. मोहाने संभ्रमाने, मनाचे चांचल्य उद्भवते. मनाची , शरीराची हानी मोहानेच होती. संपन्नता आणि मोह यातले अंतरही जाणुन घेतले पाहिजे. संपन्नेत मन आणि शरीर , बुद्धी ही रोगग्रस्त असत नाही. सर्व इंद्रिये व मन ही संपन्नेत डोळस राहिले पाहिजेत. नाही तर संपन्नता हा ही एक माणसांचा झ्हास किंवा विनाश अधिक भौतिक सुखांच्या आहारी जातो तो नष्ट ही लवकर होतो. कम्युनिस्टांचा विचार युरोपात आणि आता आशियांत का प्रबळ झाला ? त्याचे उत्तर त्याने मध्ययुगीन सुखासीन समाजाचा अभ्यास करून दिले आहे. गोड फळांवर कीटकांचे लक्ष कां जाते ? तर ते गोडीमुळे ! तोच सिध्दांत समाजालाही लागु केला आहे त्यांनी.

असा हा मोह जिंकायचा तर आत्मा जागृत केला पाहिजे. इंद्रियांच्या अनिवार मोहप्रवण इच्छांना आवर घातला पाहिजे. मानवाचा मानदंड हा उपभोगाने मोजायची आजची पध्दती सदोष व हानिकारक आहे, मानव - समाज त्यागाने, परिमित परिभोगाने , ज्ञान, जिज्ञासेने मोठा ठरतो.

भारतीय संस्कृतीने निर्मोही साधु - संताना जवळ केले आहे . त्याची स्तुती स्तोत्रे गायली आहेत. महावीर बुद्ध , ज्ञानेश्वर , तुकाराम , महात्मा गांधी इत्यादी थोर पुरुषांच्या गौरव ही त्याच कारणासाठी केला जातो. मार्ग भिन्न असतील पण हे सारे निर्मोही होते. जेव्हा साधु - संतही मोह झाले तेव्हा आचार्य समंतभद्र यांनी स्पष्टच म्हटले की, " मोही मुनीपेक्षा निर्मोही गृहस्थ श्रेष्ठ आहे. "

मोह - प्रवण प्रवृत्तीवर अधिकात अधिक नियंत्रण हा मानव - जातीच्या उद्धाराचा मार्ग आहे. त्यामुळे समाजातील वैमनस्य हेवेदावे, द्वेष, ईर्षा , संपतील. लक्षावधि माणसांनी दयनीय राहायचे, दारिद्र्यात खिचपत पडायचे, यातना सहन करावयाच्या आणि काहीनी पुण्याच्या नावाखाली अधिक सुखलोलुप बनावयाचे. यातुन पुनः अशांतताच निर्माण होईल. मानव - मानवाचा शत्रु बनेल.

हे घडु द्यायचे नसेलतर शक्य तितक्या निग्रहाने मनाला मोहापासुन दुर ठेवले पाहिजे. उपभोगासाठी जीवन नसुन जीवनासाठी उपभोग आहेत. ही शिकवण अंगी बाणली पाहिजे. या शिकवणीमुळे मन सदैव ताजे, प्रसन्न प्रयत्नशील, उत्साही आणि धैर्यशाली बनेल.

" थांबा गांधार नरेश थांबा " तुम्हाला असे तुमच्या फासांनी द्युत खेळता येणार नाही. ज्यांच्यासाठी तुम्ही फासे टाकणार आहात त्या युवराज दुर्योधनाच्याच फासानी तुम्हाला खेळावे लागेल. हस्तिनापुरच्या साम्राज्याचे महामंत्री विदुर एकदम मोठ्या आवाजात बोलले.

राजा महाराजांनी भरलेल्या त्या द्युतघरात एकदम शांतता पसरली. शकुनी मामाच्या चेह-यावर विजयाचे आसुरी हास्य चमकले... दुर्योधनाने आपल्या मामाकडे पाहिले. मामा भाच्यांचे ठरल्याप्रमाणे ते फासे खिशातुन काढून मामाच्या हाती दिले. आणि त्या फासांनी प्रत्येक डाव जिकून धर्मराज मात्र डाव हरत गेला , कंगाल झाला, दास बनला. आपले राज्य, भाऊ पत्नी देखील तो डावात हरला. शेवटी युध इ गाले लाखो लोकांचे प्राण गेले.

वास्तविक धर्मराज द्युत खेळण्यात अज्ञानी होता असे नव्हते पण शकुनि मामाने कपटनीती वापरली. इंद्रप्रस्थाला आमंत्रण पाठवल्यावर शकुनीने ते फासे दुर्योधनाजवळ देवुन ठेवले होते व त्याला सांगितले होते प्रिय दुर्योधना , हेच फासे तु द्युत घरात माझ्या हाती दे व द्युत सुरु होण्यापुर्वी जाहीर कर की, पण जरी लावीन तरी फासे मामाच टाकतील.

का असे केले होते माहित आहे का तुम्हाला ? ते फासे खास जरासंघाच्या हाडापासुन बनवले होते व त्याची किमयाही विचित्र होती त्यात शकुनी अति कपटी, कपटाने खेळणारा , त्यामुळे शकुनी जसे म्हणेल तसे फासे पडत होते. आयुष्यात तो कोणाशी सरळपणाने वागला का ? सांगणार एक करणार दुसरे आणि मनात असणार तिसरे वारणावनांत पांडवांना लाक्षागृहात जाळून मारण्याची योजना त्याचीच.

मनुष्याचे भाव असे विचित्र असतात. आपल्या स्वार्थीसाठी काहीही करतो. त्याला चांगल्या वाईटाचा विचार रहात नाही. योग्य - अयोग्य, हित - अहित समजत नाहि. पांडवाच्या वैभवावर जळणारा दुर्योधन सतत त्यांना पाण्यात पहात होता. त्याचे त्याला साम्राज्य, सत्ता, संपत्ती कमी होती का? पण पांडवांच्या वाईटासाठी जो जो करित गेला ते ते त्याच्याच वाईटाला कारण झाले स्त्रिचा मान राखणे हा भारतीयांचा बाणा पण ईर्षपोटी व सुडासाठी दुर्योधनाने द्रोपदीच्या वस्त्र हरणाचा निर्लज्ज, किळसवाणा व हिडीस प्रकार केला व तिन्ही लोकात स्वतःची अपर्कीती करून घेतली.

कपटालाच माय कषाय म्हणतात आणि त्यामुळे आपल्याला तिर्यच गतीत जन्म मिळतो. तेथील दुःखाची कल्पना तर सर्वाना असेलच. याउलट द्युत खेळण्यापुर्वी काही नियम करायचे का असे शकूनीने विचारले तर धर्मराजा म्हणाला "आम्हाला काही नियम करायचे नाहीत. कारण तो स्वतः सरळ होता. त्याच्या मनात कपटी भाव नव्हता. वाईट बुध्दी नव्हती. सरळपणाने वागणा-यांवर पुर्वीच्या पापकर्माच्या उदयाने काही संकटे आली तरी शेवटी त्यांचे चांगलेच होते. संपत्ती, सुख - कीर्ती शेवटी त्याला मिळतेच. लोक त्याचा आदर करतात. त्याला पाप लागत नाही त्या सरळ भावालाच आर्जव म्हणतात. जे जीवाला कसतात ते कषाय. पाण्यात उत्पन्न होणारे शेवाळ जसे पाण्याला घाण करते, तसे आपले कषायच आपल्या मनाला दुःख देतात व या कषायांचा त्याग तोच खरा आर्जव धर्म, तोच खरा आत्मधर्म. कपट करणारा कपट लपविण्यासाठी नेहमी खोटे बोलतो त्यामुळे आणखी पापाचा बंध होतो व हे पाप नियमाने दुःखाला कारण आहे. म्हणुन आजपासुन मनाने वचनाने व शरीराने सरळपणाने रहाण्याची आपण प्रतिज्ञा करू या.

" रावण माझे पिताजी. त्याच्या सारखा शुर, धैर्यशाली नाहीच या जगात . माझे पिताजी म्हणजे सा-या दुनियेचा राजा. सा-या सुंदर सुंदर वस्तुंचे मालक ! सा-या सुंदर गोष्टी देवाने माझ्य पिताजीसाठीच घडविल्या आहेत. माझ्या वीरश्रेष्ठ पिताजीनीच उपभोगल्या पाहिजेत. सा-या सुंदर वस्तु ! त्यांत कोणी अडथळा आणील तर बदला घेतल्याशिवाय राहणार नाही मी त्याचा. "

इंद्रजिताची हि मुक्ताफळ ऐकली बिचा-या बिभीषणाने अन् क्षणभर गप्पच बसला पण नंतर आर्जवाने म्हणाला . मी म्हणतो का की सुंदर वस्तुंवर रावणाची मालकी नाही म्हणुन ? पण परस्त्री भगिनीप्रमाणे असते. तिचा उपभोग घेणे निंदनीय गोष्ट आहे."

समजुतीचे हे बोलणं ऐकुन इंद्रजित शांत होण्याएवजी आणखीन चिड्ला व रागाने ओरडला - " इतः प्पर माझ्याशी एक शब्द बोलाल तर खबरदार ! चालते व्हा इथुन !"

संपले ! संपले सारे ! बिभीषणाची शिष्टाई संपली. सहनशीलताही संपली अन् धैर्य ही संपले. त्याने चटकन एक निश्चय केला . अन् तो अंमलातही आणला आणि तो म्हणजे सर्व सैन्यानिशी रामाला जाऊन मिळण्याचा . कारण, रावणांच कृत्य याला थोडाही पसंत नव्हत . सत्यप्रेमी होता तो बिभिषण . त्याने रावणालाही परोपरीनं विनवलं होतं, " बाबारे, सीता तुला भगिनीसमान आहे. तुला १८ हजार स्त्रिया आहेत. तू तिची इतमासानं पाठ्वणी कर सन्मानपूर्वक पाठव रामाकडे.कारण राम पराक्रमी आहे. न्यायी आहे. सत्यवान आहे. याचा थोडातरी विचार कर. " ! पण हट्टी व दुराग्राही रावण ऐकतो कशाचा ? आणि शेवटी व्हायचे तेच झाले ! राम - बिभीषण विरुद्ध रावण - इंद्रजीत लढाई लागली ! घनघोर असे युध ते सारी पृथ्वी थरथरत होती, तलवारीचा थयथयाट अन् सैनिकांच्या कींकाळ्या !

पण म्हणतात ना ? सत्यमेव जयते ! अगदी तरस्स झालं अन् राम बिभिषणानं जिकली लढाई ! अन् रावण व इंद्रजीत यांना तर प्राण गमवावे लागले युधांत !

थांबली एकदाची लढाई. अन् रामाचं राज्य सुरु झालं , लंकेत. पण राम म्हणजे एक उदार धर्मात्मा. त्यानं विभिषणाला राजा केला लंकेचा ! राज्याभिषेक केला अन् स्वतः गेला सितेसहित अयोध्येत.

असं आहे उत्तम सत्य की ज्याची कास धरल्यामुळे जया मागून जय मिळतात. पण असत्य ? असत्याचा वारा लागताच सर्वनाश ठरलेला असतो !